1885); »Aus balt. Vergangenheit« (Tallinnas, 1894); »Geschichtsblätter d. rev. Gouv.-Gymnasiums . . .« (1881) j. m. H.-i koostatud on ka Tallinna linna-arhiivi kataloog (1896), mille II tr. praegu ilmumas.

Geschichtsblätter d. rev. Gouv.-Gymn. (1881). *R. K.*

HANSEN, Heinrich Johann, ajaloolane, sünd. 23. I 1819 Miitavis kaupmehe pojana, käis Peterburis koolis, astus juba 14-aastasena Narva kalevivabriku kontori ametisse, õppis vabal ajal edasi ja omandas aja jooksul m. s. inglise, prantsuse, hollandi, rootsi ja norra keele; oli hiljemini ametis ühes Narva kaubamajas ja selle kõrval tema poolt a. 1856 Narvas asutatud raamatukaupluse omanik. Juba varakult tekkis H.-il huvi ajaloo vastu; juhtumisi tema kätte sattunud Russowi kroonika koondas ta huvi Liivimaa, eriti Narva ajaloole. Hoolsa allikate uurimise esimeseks tulemuseks oli »Geschichte der Narvaschen Kirchen« (1855), mille H. annetas käsikirjas (300 lk.) Narva Jaani (saksa) kiriku nõukogule. A. 1858 ilmus H.-i tähtsam teos »Geschichte der Stadt Narva« (lisandused — »Supplemente« nr. 1 ja 2 ning »Ergänzende Nachrichten . . .« — ilmunud aa. 1860 ja 1864), mis küll moodsa ajalool. kriitika seisukohalt pole puudusteta, kuid esimese seesuguse teosena tähelepanu väärib. H.-i teeneks tuleb veel lugeda Narva linna-arhiivi korraldamist ja katalogiseerimist (1858–62) ning »Narvasche Altertums-Gesellschaft'i« asutamist (1864); 70-dail aa. vaibunud seltsi juures tekkis rikkalik muuseum. — A. 1868 asus H. Peterburi elama, kus ta käesoleva a. s. alul suri. Surma a. täpsalt teadmata.

Narva linna arhivaarilt Ed. Dieckhoff'ilt saadud teated. *R. K.*

HARDUNG, Johann Nicolaus v., sünd. Rotmerslebenis Saksamaal 17.II 1636. Õppimise lõpetanud, teenis H. Rootsi kun. Karl X Gustavi vägedes Poolas ja Taanimaal. A. 1661 sai H. Rõuge kirikuõpetajaks, a. 1673 Tartumaa praostiks, a. 1688 Liivimaa ülemkonsistooriumi assessoriks, a. 1696 kirikuõpetajaks ja praostiks Volmari. Surma sai H. 15. VIII 1702 venelaste Liivimaale sisse tungides. — Andreas Virginiusega (vt.) ja M. Schütziga töötas H. Uue Testamendi tartukeelse tõlke läbivaatamisel.

Napiersky, Pred.-Lex. III; Recke-Napiersky II. *K. K-l.*

HARLEM (Herlem), Egbert, humanist, sünd. Madalmail XV a. s. teisel poolel, teotses peamiselt Rostokis, asus kindlalt valitseva katoliku kiriku seisukohal, võttes osa võitlusist Lutheri vastu. Kutsuti Saaremaa piisk. Joh. Kieveli poolt Ronneburi päeval 28. VII 1521 tehtud otsuse põhjal Liivimaale kavatsetava »ladina kooli« rektoriks Vana-Pärnu, millise kooli ülesanne oleks olnud vaimulikkude ettevalmistamine; suvel 1522 tuli H. Saaremaale, et oludega tutvuda, pöördus aga varssi Saksamaale tagasi. 16. VII 1523 oli Kievel sunnitud H.-ile Rostokki teatama, et triviaalkooli asutamine segaste aegade tõttu tuleb edasi lükata. — H.-i-episoodis kajastub üks viimaseist Liivi katoliku kiriku katseist kirikl. olude parandamiseks katoliiklikus vaimus.

Allg. D. B., X; Arbusow, Einf. d. Ref. *R. K.*

HARNACK, Theodosius Andreas, sünd. Peterburis 22. XII 1816, stud. theol. Tartus 1834—37, siis Bonnis, Erlangenis, Berliinis, 1843–45 eradotsent Tartus, mag. theol. 1844, 1845—47 tegeliku usuteaduse erakorral. ja 1848–52 korral. professor Tartus, 1847 dr. theol., 1852—53 süstemaatilise usuteaduse prof., 1853–65 tegeliku usuteaduse prof. Erlangenis, 1865–75 jälle samal õppetoolil Tartus, 1867–69 usuteaduskonna dekaan, emeriteeritud 1875, suri 13. IX 1889 Tartus. — Teadusemehena avaldas H. rea pikemaid ja lühemaid kirjatöid usuteaduse, eriti tegeliku usuteaduse alalt, kus ta esineb kindla usutunnistusliku seisukoha pooldajana. Laialise tutvuse omandas iseäranis tema tegeliku usuteaduse raamat »Praktische Theologie«, 2 kd. (1877—78). Meie kodumaa kiriklikke olusid käsitleb H. eriti suuremas töös »Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde« (Erlangen, 1860, 400 lk.), esitades rohkesti väärtuslikku materjali kodumaa kiriku ja usuolude, eriti vennastekoguduse tegevuse ja ev.-lut. kiriku ja vennastekoguduse suhete valgustamiseks. Kuigi H. asub vennastekoguduse tegevuse mõju ja õigustuse suhtes rohkem ühekülgselt arvustavale seisukohale, on tema raamat ikkagi silmapaistvamaks tööks sel alal. Kohalikust ev.-lut. kirikuelust võttis H. Tartus elades tegelikult osa iseäranis jumalateenistuse-käsiraamatu (agenda) revideerimisel, mis puhul ta jumalateenistuse-korra küsimusi mitmes kirjatöös käsitles. Sügava asjatundmise tõttu oli H.-il praegu maksva jumalateenistuse-korra kindlaksmääramisel otsustav mõju. — H.-i poeg Adolf H. on tuttav usu- ja ajalooteadlane Berliinis; teine poeg on füüsika- ja kolmas farmakoloogia- ja füsikaalse keemia professor, neljas tuttav kirjandusloolane, kõik Saksamaal.

Napiersky, Pred.-Lex. III; Keussler, Forts., 81; Joh. Frey, Die Theolog. Fakultät d. Univ. Dorpat–Jurjew (1905), 216—19; Allg. D. B., L; Protest. Realenc., VII. *J. K.*